

Andrzej Rykała

Uwarunkowania geograficzno-polityczne oraz społeczne genezy i rozprzestrzeniania się protestantyzmu w Polsce

Acta Universitatis Lodzianis. Folia Geographica Socio-Oeconomica nr 10,
61-87

2010

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Andrzej Rykala

UWARUNKOWANIA GEOGRAFICZNO-POLITYCZNE ORAZ SPOŁECZNE GENEZY I ROZPRZESTRZENIANIA SIĘ PROTESTANTYZMU W POLSCE¹

W artykule, odwołującym się do zagadnień z zakresu geografii historycznej, politycznej i religii, podjęto próbę nakreślenia genezy i pierwotnego rozwoju przestrzennego protestantyzmu na ziemiach polskich. Analiza tych aspektów rozwoju religii protestanckiej, przy uwzględnieniu licznych dekompozycji, którym podlegała ona w ciągu wieków, posłużyła również do ustalenia stopnia wpływu pierwotnego rozprzestrzeniania się omawianego wyznania na jego współczesny zasięg przestrzenny w Polsce.

Słowa kluczowe: *religia, protestantyzm, mniejszość religijna*

1. Wstęp

Zasadniczy ruch reformy w łonie Kościoła łacińskiego, który doprowadził do powstania protestantyzmu, przypadł na XVI stulecie. Bezpośrednią przyczyną jego powstania było ogłoszenie przez niemieckiego zakonnika Marcina Lutra (1483–1546) 95 tez przeciwko odpustom. Charyzmatyczne postaci ruchu reformatorskiego, jak m.in. wspomniany Luter, czy Jan Kalwin (1509–1564), a także kształtujące się odrębności doktrynalne, którym osoby te nadawały ton oraz zróżnicowane reformatorskie koncepcje organizacji kościelnej, w powiązaniu z charakterem relacji zachodzących między sytuacją religijną wiernych a ich władcami politycznymi, powodowały, że reformacja od początku nie była ruchem jednolitym, prowadząc do powstania, zarówno w XVI w., jak i przede wszystkim w następnym stuleciach, licznych Kościołów i wspólnot protestanc-

¹ Artykuł jest poszerzoną wersją referatu autora pt.: *Origin and geopolitical determinants of Protestantism in Poland in relation to its modern spatial range*, opublikowanego w materiałach pokonferencyjnych: Heffner K., (red.), 2009, *Historical regions divided by the borders. Cultural heritage and multicultural cities*, „Region and Regionalism”, No 9, vol. 2, University of Lodz, Silesian Institute in Opole, Silesian Institute, Łódź–Opole, s. 179–202.

kich². Pojęciem „protestanckie” określano więc wstępnie Kościoły wywodzące się z Reformacji XVI w., by następnie objąć nim również inne wspólnoty chrześcijańskie, będące w opozycji do Kościoła rzymskokatolickiego.

Mając świadomość owej dekompozycji i pluralizmu, zachodzących w ciągu niemal pięciu stuleci również w łonie polskiego protestantyzmu, autor postawił sobie za cel przedstawienie uwarunkowań geograficzno-politycznych i społecznych genezy protestantyzmu na ziemiach polskich wraz z ustaleniem stopnia wpływu pierwotnego rozprzestrzeniania się omawianego wyznania na jego współczesny zasięg przestrzenny w Polsce.

2. Uwarunkowania geograficzno-polityczne i społeczne genezy protestantyzmu w Polsce

Protestantyzm pojawił się na ziemiach polskich, gdy występowały tu m.in. trzy odrębne konfesje religii chrześcijańskiej – katolicyzm, prawosławie i Kościół ormiański, a także inne, niechrześcijańskie wyznania: judaizm, islam i karaimizm. Założenia rodzącej się kolejnej konfesji w łonie chrześcijaństwa miały istotny wpływ na genezę protestantyzmu w Polsce, odmienną od przywołanych tu religii³. Potrzeba reformy pogrążonego w kryzysie Kościoła katolickiego, coraz silniej pożądana przez wielu jego wiernych również w Polsce powodowała, że przyjmowali oni z zainteresowaniem i ufnością hasła nowego prądu religijnego. Narodziny nowej wiary na ziemiach polskich należy więc wiązać przede wszystkim i w pierwszej kolejności z docierającą propagandą wyznaniową. Wraz jednak z rosnącą falą prześladowań, jaka objęła zwolenników protestantyzmu w krajach zachodniej i południowej Europy (przede wszystkim w okresie wojny trzydziestoletniej) wkład w jego rozwój na ziemiach polskich mieli również protestanci imigranci pochodzący z tej części Europy. Początki nowej wiary sięgają już – jak dowodzi J. T a z b i r (1996) – lat 20. XVI w. Było to zatem niedługo po słynnym wystąpieniu M. Lutra w Wittenberdze w 1517 r., stanowiącym symboliczny początek reformacji.

² Mimo narosłych różnic Kościoły wyroste z tradycji protestanckiej posiadają wspólne fundamenty doktrynalne, przede wszystkim uznanie *Biblii* za jedyne źródło wiary. Protestantyzm obdarzając szczególnym autorytetem *Pismo Święte* odrzuca wszystkie te elementy wiary chrześcijańskiej, które nie mają w nim uzasadnienia (m.in. odpusty, kult świętych i Matki Boskiej, ofiarny charakter mszy, kapłaństwo hierarchiczne, celibat duchownych). Usprawiedliwienie, zgodnie z założeniami protestantyzmu, dokonuje się przez wiarę człowieka, którą otrzymał w akcie Bożej łaski – zbawienie jest zatem darem Boga i nie wynika z zasług człowieka.

³ Judaizm, islam i karaimizm swoją genezę na ziemiach polskich wywodzą od przybywających tu wyznawców tej religii.

2.1. Luteranizm

Postulowana przez Lutra potrzeba wprowadzenia języków narodowych do liturgii i dokonane przez niego tłumaczenie *Biblii* na język niemiecki przysparzały zwolenników nowemu ruchowi początkowo głównie wśród żyjących na ziemiach polskich Niemców. Luteranizm stawał się dla nich, podlegających stopniowemu procesowi polonizacji, choć nie asymilacji, ważnym wyznacznikiem poczucia świadomości etnicznej. W odróżnieniu od Rusinów, wyznających prawosławie, Żydów – judaizm, Tatarów – islam, byli w państwie polsko-litewskim największą liczebnie mniejszością narodową nie związaną dotąd z odrębną konfesją. Wspólne wyznanie łączyło Niemców z dwoma najważniejszymi politycznie narodami: Polakami i Litwinami, co powodowało, że nie mogło ono kształtować silnie poczucia ich odrębności grupowej.

Pozytywny oddźwięk, z jakim spotykał się nowy ruch wśród Niemców znajdował dla swojego rozwoju podatny grunt w tych skupiskach, w których stanowili oni znaczącą liczebnie, ekonomicznie i kulturowo społeczność. Do takich obszarów należały przede wszystkim Prusy Królewskie, Śląsk, choć pamiętać trzeba, że ten drugi od ponad 150 lat nie należał już faktycznie i formalnie do Polski, a także pogranicze Wielkopolski i Pomorze Zachodnie (Księstwo Zachodniopomorskie) – należące do Rzeszy i zamieszkałe głównie przez Niemców.

Z przywołanych obszarów na uwagę zasługuje zwłaszcza Księstwo Pruskie (Prusy Książęce), w których hasła Lutra znalazły podatny grunt już na początku lat 20. XVI w. Państwo to, ze stolicą w Królewcu, utworzone po likwidacji państwa krzyżackiego, na mocy postanowień traktatu krakowskiego z 1525 r., było lennem Polski. Władca tego państwa, a jednocześnie ostatni mistrz krzyżacki, Albrecht Hohenzollem, powodowany głównie względami geopolitycznymi (usunięcie cesarsko-niemiecko-papieskich pretencji do jego kraju) dokonał sekularyzacji Prus Zakonnych. Prusy Książęce stały się wkrótce centrum protestantyzmu, w wydaniu luteraniskim, skąd jego idee docierały na Litwę i ziemie północne Korony.

Wśród miast zaś najbardziej podatny na nowe hasła był Gdańsk. W tym ośrodku zakorzenianie się luteranizmu szło w parze z wysuwaniem radykalnych postulatów natury społecznej (wynikających m.in. z nadmiernego obciążenia finansowego mieszczan), które w 1525 r. przybrały formę jawnego buntu wymierzonego przeciw miejscowemu patrycjatowi.

Szeroki oddźwięk społeczny, jaki znajdował nowy prąd religijny w Gdańsku, nie obejmował rzecz jasna tylko mieszkających tam Niemców. Podobnie w pozostałych skupiskach, gdzie przyjmowano z aprobatą jego założenia, dość szybko zaczął on wykraczać poza tę grupę etniczną. Analizując genезę protestantyzmu w aspekcie społecznym, należy zwrócić uwagę, że spotykał się

on z przychylnym przyjęciem ze strony ówczesnej elity intelektualnej społeczeństwa ziem polskich, zatroskanej sposobami naprawy państwa i Kościoła. Krąg zainteresowanych obejmował także przedstawicieli warstw szlacheckich, domagających się ograniczenia przywilejów Kościoła (m.in. poprzez udział kleru w obowiązku ponoszenia ciężarów na rzecz obrony państwa i ograniczenia sądownictwa kościelnego nad świeckim), mieszczańskich, a nawet kościelnych, głównie mnichów i niższego duchowieństwa. Pewien kontekst etniczny nowej wiary, postrzeganej jako „niemiecka”, choć oczywiście nie tylko on, wyzwała opór w jej przyjęciu ze strony niższych warstw mieszczaństwa (pospólstwa i plebsu) oraz chłopów.

2.2. Kalwinizm

Podwaliny protestantyzmu na ziemiach polskich, które tu wstępnie nakreślono, tworzyły się pod wpływem dyfuzji nauk Marcina Lutra. Luteranizm nie był jednak jedynym nurtem reformacji, który w stosunkowo krótkim czasie zyskał sobie sporą grupę polskich zwolenników. Nieco później, głównie za panowania Zygmunta II Augusta (1520–1572), docierały do Polski idee kalwinizmu, co pozwala przyjąć tezę, iż ma on tę samą, co wyznanie luteraniskie genezę. Znalazł on na ziemiach polskich na tyle podatny grunt, że stał się wkrótce wyznaniem większości polskiej szlachty. Od luteranizmu przedstawiciele tego stanu – jak pisze J. T a z b i r (1956, 1959, 1996) – odstręczało jedno z jego założeń, zakładające całkowite posłuszeństwo poddanych wobec władcy, króla lub księcia. Szlachta, jak wiadomo, chciała te zależności jak najbardziej ograniczyć⁴.

Kierowanie się w pewnym stopniu przesłankami natury politycznej przy wyborze konfesji znalazło swój wyraz w nader osobliwym pojmowaniu wiary kalwińskiej przez część szlachty. Podstawę wiary kalwińskiej stanowi nauka o przeznaczeniu (predestynacji), która zakłada, że ludzie od urodzenia przeznaczeni są przez Boga albo do zbawienia, albo do potępienia, czego nie da się zmienić. Ci pierwsi korzystają z łaski Bożej, która przejawia się m.in. w tym, że udanie prowadzą oni działalność gospodarczą, obdarzeni są majątkiem, drudzy natomiast są jej pozbawieni – nie mają szczęścia w interesach, żyją w nędzy. Zdaniem wspomnianego autora, kalwinizm polski tylko w niewielkim stopniu przypominał wyznanie rozpowszechnione w krajach zachodniej Europy. Nie było w nim owej pochwały aktywnego trybu życia, apologii handlu i przekona-

⁴ Szybko rosnąca popularność nowego ruchu religijnego przyczyniła się do zwolania już w 1554 r., w Słomnikach, pierwszego – także dla całego protestantyzmu w Polsce – synodu Kościoła kalwińskiego (poprzedził go, odbyty 4 lata wcześniej w Pińczowie, pierwszy zjazd duchownych nowego Kościoła).

nia, że powodzenie w interesach jest przejawem Bożej łaski. W Polsce przynależność do tej konfesji wiązała się dla części szlachty i magnaterii z potwierdzeniem wyższości społeczeństwa szlacheckiego nad dynastią i podległym jej aparatem administracyjnym (T a z b i r, 1956, 1996). Tworząc Kościół kalwiński szlachta dążyła w dużym stopniu do podporządkowania go sobie. Jego duchownych (ministrów) uważano przede wszystkim za funkcjonariuszy, nie zaś za współrzędców, którymi mieli być świeccy patroni, tj. właśnie szlachta, głównie jej zamożniejsza część (T a z b i r, 1996; G o ł a s z e w s k i, 2004). W takim podejściu do wiary ujawniał się też pewien aspekt geopolityczny – dla magnaterii i szlachty litewskiej konfesja kalwińska była czynnikiem wzmacniającym ich autonomiczne aspiracje.

Wśród wyznawców nowej wiary, oprócz szlachty, znalazł się spory odsetek mieszczan, głównie tych najbogatszych. Zakładana w kalwinizmie przynależność do grona wybranych, którym jak wspomniano, m.in. powiodło się w interesach, stała się dla nich istotną przesłanką do przystąpienia do tej konfesji. Zdecydowanie mniejsze wpływy ruch kalwiński, ale także i luteranizm, zdobył wśród dwóch pozostałych grup mieszczaństwa, tj. pospółstwa i plebsu, dla których jawił się on jako religia zantagonizowanego z nimi patrycjatu. Kalwinizm, jak i cały protestantyzm, obdarzając szczególnym autorytetem *Pismo Święte*, kładąc nacisk na indywidualizację pobożności, wyrażającą się m.in. w indywidualnej lekturze *Biblij*, nie zyskał natomiast uznania wśród warstw niewykształconych, głównie ludności chłopskiej i wspomnianego plebsu. W ich trwaniu przy wierze katolickiej znaczenie mogła mieć też oprawa liturgiczna ceremonii religijnych, znacznie bogatsza od proponowanej przez kalwinizm i luteranizm, a przez to postrzegana jako bardziej uroczysta, wzniosła, dostojna. Ponadto trudna sytuacja społeczno-ekonomiczna chłopów, którzy perspektyw na zmianę nie dostrzegali zarówno w przebiegu samej reformacji, jak i roli jaką przyjmował wobec nich Kościół kalwiński na ziemiach polskich, wzmagała tylko nieufność do rodzącej się konfesji. Pamiętać należy, że ową niedolę ludności chłopskiej i niechęć szlachty do poprawy jej losu, tłumaczono wiarą w predestynację.

Przynależność do kalwinizmu generalnie tylko dwóch warstw społeczeństwa – szlachty, i to głównie tej zamożniejszej, oraz mieszczaństwa – w połączeniu z traktowaniem go jako pewnego politycznego instrumentu do autonomicznych dążeń możliwych na Litwie, miały swoje odbicie w rozwoju przestrzennym omawianej konfesji. Największą popularność zyskał on właśnie na terenie Wielkiego Księstwa, a w granicach Królestwa Polskiego – w Małopolsce. Silne skupiska kalwinizmu rozwinęły się również w Wielkopolsce.

2.3. Inne wyznania protestanckie

Luteranizm i kalwinizm to nie jedyne wyznania decydujące o początkach protestantyzmu na ziemiach polskich. Ten szeroki ruch miał na omawianym obszarze bardziej złożoną genezę. Poglębiający się kryzys w łonie Kościoła łacińskiego, jak powiedziano we wstępie, dał zacząć wielu ruchom reformatorskim, będącym niejako dopiero zapowiedzią jego XVI-wiecznego rozłamu. Taką były m.in. dwa ruchy religijno-społeczne: waldensi i husytyzm (stąd określa się je także mianem Kościołów prerreformacyjnych). Obecność na ziemiach polskich zwolenników obu tych ruchów miała jednak inną genezę od żyjących tu wyznawców kalwinizmu i luteranizmu. W odróżnieniu od obu głównych nurtów protestanckich, dla których zwolenników na ziemiach polskich pozyskano głównie za sprawą docierającej propagandy wyznaniowej, idee waldensów i braci czeskich przynieśli sami wyznawcy. Ci pierwsi, ekskomunikowani w 1184 r., poddani prześladowaniom i potajemnie wyznający swoją wiarę, dotarli na początku XIV w. m.in. na Śląsk, gdzie ich głównym – do rozpoczęcia działalności przez sąd inkwizycyjny – skupiskiem była Świdnica. Męczącymi śmierć, jaką poniosło w niedługim czasie kilkudziesięciu członków tej wspólnoty z rąk wspomnianego sądu, każe postrzegać tę wspólnotę jako pewien epizod, choć w swoim wymiarze tragiczny, w tworzeniu się struktury wyznaniowej Polski w ciągu dziejów. Z kolei pierwsze grupy braci czeskich, wywodzących się doktrynalnie z ruchu husyckiego, dotarli na ziemie polskie na początku XVI w., po delegalizacji ich wspólnoty w Czechach w 1508 r.⁵ Nieustające prześladowania, z jakimi się spotykali we własnym państwie były przyczyną napływu w późniejszym czasie znacznie większych liczebnie grup ludności. Imigracja ta przybrała trzy zasadnicze fale: pierwsza, która przypadła na 1548 r. – dotarła głównie do Prus Królewskich i Książęcych, a więc obszarów cieszących się na ziemiach polskich najszerzą swobodą wyznaniową oraz do Wielkopolski; druga, w 1628 r. – objęła przede wszystkim Wielkopolskę (głównie Leszno); trzecia, w 1742 r. – Śląsk i Wielkopolskę.

Bracia czescy uczestniczący w pierwszej fali migracyjnej nie od razu dostąpili szansy nieskrępowanego uprawiania kultu. Edykt królewski, wydany pod naciskiem duchowieństwa, zmusił ich do opuszczenia Poznania i innych ośrodków w Wielkopolsce oraz Prus Królewskich, do których w większości dotarli wygnańcy z Wielkopolski. Również w Prusach Książęcych nie doszło do

⁵ Husytyzm, to ruch religijno-społeczny powstały w XIV w. w Czechach, zainicjowany przez czeskiego reformatora religijnego J. Husa, który głosił m.in. konieczność osobistego uświęcenia każdego wiernego poprzez uczciwe życie, wzorowane na autorytecie *Pisma Świętego*, zakaz posiadania przez księży własności świeckiej, zrównania księży i świeckich wobec prawa oraz napiętowanie grzesznego życia człowieka, bez względu na zajmowane stanowisko i pozycję społeczną.

stworzenia trwałych skupisk husytów, głównie ze względu na niechęć żywnią do nich przez miejscowych luteranów. Powtórnie więc, choć już potajemnie, zaczęli ściągać do Wielkopolski, gdzie zyskali sobie zwolenników wśród tamtejszych mieszczan, a także szlachty i magnaterii (T a z b i r, 1956, 1996; D w o r z a c z k o w a, 1997). Dzięki pracowitości i skromności gościnności użyczyły im w swoich dobrach najmniejsze rody wielkopolskie: Górkowie, Krotoscy, Leszczyńscy, Lipsy, Ostrorogowie (D w o r z a c z k o w a, 1997; G o ł a s z e w s k i, 2004). Dzięki ich protekcji straciły na mocy wcześniejsze edykty królewskie, co dało efekt w postaci bardziej trwałych skupisk braci czeskich⁶.

Wolność wyznania zagwarantowana braciom czeskim w Wielkopolsce przyciągnęła na ten obszar uczestników drugiej fali migracyjnej. Najwięcej z nich dotarło do Leszna, znajdującego się w dobrach rodu Leszczyńskich, co dało impuls rozwojowi ekonomicznemu tego miasta.

Biorąc pod uwagę rozwój wyznania braci czeskich również w aspekcie społecznym, ale i po części przestrzennym, należy zauważyć, że choć główny tron wiernych Kościoła tworzyli Czesi, to nie byli oni jego jedynymi wyznawcami. Wspólnota, mimo w pewnym sensie narodowego charakteru, propagowała bowiem uniwersalne treści religijne, dzięki czemu przyciągała także ludność pochodzenia polskiego, przede wszystkim, jak wspomniano, szlachtę, w mniejszym stopniu mieszczan i chłopów, a także niemieckiego i szkockiego (głównie prezbiterian). Istotny wpływ na poszerzenie się grona wiernych Jednoty miały także jej sprawna organizacja i wysoki poziom moralny duchowieństwa. Po 1655 r. wielu braci czeskich (głównie Czechów), podobnie jak inni protestanci, opuściło Rzeczpospolitą (choć nie dotyczył ich dekret o wygnaniu, jaki zastosowano wobec arian za sprzyjanie Szwedom podczas ich najazdu na Polskę). Nieliczni, którzy pozostali (a wśród nich Czesi, stapiający się stopniowo z miejscową ludnością), tak jak ich współwyznawcy, którzy osiedlili się w Polsce w okresie późniejszym, zgłosili akces do, zbliżonego dogmatycznie, Kościoła ewangelicko-reformowanego (kalwińskiego)⁷.

Tę samą genezę, co reprezentanci ruchów prereformacyjnych, posiadali na ziemiach polskich anabaptyści. Ci praktykujący chrzest dorosłych, a jednocześnie gorliwi głosiciele radykalnych reform społecznych (m.in. pacyfizmu, równości wszystkich ludzi, odmowy służby wojskowej i oddzielenia Kościoła od państwa) protestanci dotarli do Polski w wyniku prześladowań, jakim

⁶ W latach 1587–90 można stwierdzić istnienie 35 zborów braci czeskich. W XVI i na początku XVII w. Jednota posiadała ogółem w Wielkopolsce, z Kujawami i województwem sieradzkim, co najmniej 50 zborów, choć nie wszystkie istniały równocześnie (D w o r z a c z k o w a, 1997).

⁷ Do końca XVII stulecia – jak podaje J. D w o r z a c z k o w a (1997) – zanikły niemal wszelkie różnice dzielące Jednotę od Kościołów reformowanych Małopolski i Litwy.

poddani zostali w Niderlandach i w Niemczech. Wbrew obowiązującemu od 1535 r. edyktowi królewskiemu, zakazującemu ich przyjmowania, dotarli oni w tymże roku do Prus Królewskich, Wołyń (Włodzimierz Wołyński) i na Lubelszczyznę (Kraśnik), tworząc ostatecznie trwalsze skupiska głównie w dobrach wielkopolskiej szlachty (m.in. koło Międzyrzecza, Kościana, Śmigła, Wschowy), która widziała w nich cennych wytwórców rzemiosła.

Mennonici, stanowiący jeden z odłamów anabaptyzmu, zwolennicy przyjmowania chrztu w wieku „świadomym” i idei równości wszystkich ludzi, to kolejna protestancka mniejszość religijna, której początek na ziemiach polskich dali uciekinierzy z zachodniej Europy. Prześladowani za wiarę, aż w końcu wygnani ze swoich ziem (trudno dostępnych i bagnistych północnych Niderlandów, Fryzji oraz Nadrenii i północnych prowincji niemieckich), dotarli pod koniec XVI w., w liczbie kilkunastu tysięcy, do Prus Królewskich i Książęcych, gdzie osiedlili się głównie na Żuławach, w okolicach Elbląga, Gdańska i Malborka, a później także na Kujawach, w Wielkopolsce, Małopolsce i na Mazowszu – wszędzie jako specjaliści od osuszania i zagospodarowywania terenów podmokłych i teras zalewowych. Niewątpliwie, te niezwykle cenne umiejętności gospodarze oraz nie podejmowanie prób pozyskania dla swojej religii nowych, „polskich” wyznawców, przyczyniły się do obdarzenia mennonitów daleko posuniętą tolerancją, wyrażającą się również w nieskrępowanej swobodzie uprawiania własnego kultu religijnego, nawet na obszarach należących do biskupów katolickich.

Prześladowania w ojczystym kraju stanowiły również o genezie purytanów na ziemiach polskich. Ten początkowo opozycyjny ruch w łonie anglikanizmu, który z czasem zaczął tworzyć odrębne struktury religijne, reprezentowali na ziemiach polskich Szkoci i Irlandczycy. W przeciwieństwie do wspólnoty mennonickiej, którą tworzyli głównie chłopci i rzemieślnicy, purytanami przybywającymi na ziemie polskie byli na ogół wojskowi oraz kupcy. Nie byli oni też tak liczni jak uciekinierzy z Niderlandów, a ich wkład w rozwój ziem polskich w najmniejszym stopniu nie dorównywał osiągnięciom osadników ołędzkich.

2.4. Pierwotna dekompozycja „protestanckiej sceny religijnej”

Protestantyzm, jak wspomniano na wstępie, od samego początku cechowały liczne podziały. Już po upływie niespełna kilkunastu lat od pojawienia się na ziemiach polskich jednego z jego głównych nurtów, kalwinizmu, doszło w nim do rozłamu. Na tle konfliktów dogmatycznych i społecznych, w latach 1562–1665, wyodrębniła się z niego wspólnota braci polskich (zwanymi przez przeciwników religijnych arianami), uważana za najbardziej radykalny odłam

polskiej reformacji⁸. Doktrynalny i społeczny radykalizm braci polskich czynił z nich wrogów, nie tylko Kościoła katolickiego, ale i pozostałych Kościołów protestanckich. Polityka równości powodowała, że z dużym dystansem, a nawet wrogością patrzyła na ten ruch, sympatyzująca zarówno z katolicyzmem, jak i protestantyzmem, bogata szlachta, natomiast bliżej do niego było jej średnio-zamożnym i ubogim, choć w sumie nielicznym przedstawicielom. Ostracyzm, z jakim traktowano tę wspólnotę religijną z pewnością więc nie sprzyjał pozyskaniu dla niej większej liczby wiernych. Czynniki te zaważyły w dużym stopniu na rozwoju przestrzennym polskiego arianizmu. Ich skupiska powstawały więc głównie w dobrach szlachty przynależnej do ruchu braci polskiej, z różnymi względów (m.in. ekonomicznych) sympatyzującej z nim lub też kierującej się daleko posuniętą tolerancją wobec wszelkich wyznań protestanckich. Swoje skupiska – zakładane przeważnie w odosobnieniu również w celu zachowania idealnej wspólnoty „prawdziwych chrześcijan (m.in. w Rakowie) – bracia stworzyli także w największych ówczesnych miastach, które mimo liczebnej dominacji katolików, dzięki swojemu zróżnicowaniu społeczno-kulturowemu i jak byśmy to dzisiaj powiedzieli, zgromadzonemu kapitałowi intelektualnemu, otworzyły się również na wiele mniejszości różnowierczych⁹.

Ostateczny kres większości tych skupisk nastąpił wraz z opuszczeniem przez braci polskich kraju w 1658 r. (alternatywą wobec przymusowej emigracji była zmiana wyznania na katolicyzm), które było karą – ustanowioną mocą ustawy sejmowej z tego roku – za wyznawaną wiarę, a w rzeczywistości za poparcie, jakiego udzielili oni Szwedom podczas ich najazdu na Polskę w 1655 r. Konsekwencją tych przemieszczeń była radykalna zmiana geografii skupisk braci polskich. Te z nich, które w szczątkowej formie przetrwały, przybrały co najwyżej charakter tajnych ośrodków arianskich (np. Pińczów, Jankówka), a w niedługim czasie przestały ostatecznie istnieć. Centrum arianizmu stały się natomiast Prusy Książęce, do których po 1658 r. udała się większość braci polskich. Na tym obszarze osiedlili się oni zarówno na terenach wiejskich (m.in. w Kosinowie, Rudówce) i to w większości, co stanowiło pewną różnicę

⁸ Tym, co zdecydowanie odróżniało braci polskich od innych wyznań, nie tylko protestanckich, ale i chrześcijańskich w ogóle, był doktrynalny radykalizm (m.in. odrzucenie dogmatu o Trójcy Świętej) oraz śmiałe hasła polityczne i społeczne (takie jak: tolerancja religijna, rozdział Kościoła od państwa, zakaz udziału w wojnach, konieczność zlikwidowania pańszczyzny i poddaństwa chłopów, zrzeczenie się przez szlachtę arianską majątków, piastowania przez braci polskich urzędów państwowych. *Biblia*, która stanowiła wyłączną podstawę doktryny braci polskich.

⁹ Do głównych ośrodków polskiego arianizmu należały m.in: Raków, Pińczów, Gdańsk, Kraków, Lewartów (obecnie Lubartów), Lublin, Lusławice, Nowy Sącz, Śmigiel, Węgrów, a także Lachowice na Wołyniu oraz Nowogródek, Kiejdany i Taurogi na Litwie.

w porównaniu z ich wcześniejszym osadnictwem na ziemiach polskich, jak i w miastach (m.in. w Królewcu).

Nadmienić należy, że powstanie skupisk ariańskich w wymienionych wsiach – podobnie jak w przypadku działalności zborów luterskich i kalwińskich, a także braci czeskich w państwie polsko-litewskim, z zachowaniem oczywiście odpowiednich proporcji – możliwe było dzięki ich szlacheckim protektorom. Byli oni właścicielami lub użytkownikami (na zasadzie dzierżawy, bądź użyczenia za zastaw) majątków ziemskich, w skład których wchodziły te wsie, i co ważne, w większości sami wywodzili się z ruchu braci polskich.

3. Konsekwencje przestrzenne i periodyzacja pierwotnego rozprzestrzeniania się protestantyzmu na ziemiach polskich

3.1. Obszary wpływu katolicyzmu i prawosławia

Dokonując analizy zasięgu przestrzennego całości ruchu reformacyjnego należy zwrócić przede wszystkim uwagę na fakt, że rozwinął on się na obszarach zamieszkałych głównie przez wiernych Kościoła katolickiego (rys. 1). Ma to jednoznaczne uzasadnienie w genezie ruchu, którą była przecież potrzeba odnowy tego Kościoła. Na obszarach zajętych przez wyznawców innej konfesji chrześcijańskiej – prawosławie – ruch ten nie odniósł już tak znaczących sukcesów (rys. 2). Można powiedzieć, że spotkał się wręcz z obojętnością. Kościół prawosławny bowiem kierował się już pewnymi zasadami, które ruch reformacyjny dopiero podnosił, przede wszystkim dopuszczał komunię pod dwiema postaciami oraz używał języka narodowego w nabożeństwach, a także, choć na określonych zasadach, dopuszczał małżeństwo księży. Nie znaczy to jednak, że na terenach objętych dominacją prawosławia nie pojawiły się jakiegokolwiek zbory różnowiercze. Na ziemiach ruskich państwa polsko-litewskiego, tam gdzie magnaci sprzyjali, bądź też wiązali się z nowymi ruchami, swoją protekcją obejmowali oni, nieliczne wprawdzie, ośrodki reformacyjne. Zmiana przynależności religijnej przez przedstawicieli szlachty nie miała jednak na ogół przełożenia na poprawę położenia, głównie prawosławnej ludności chłopskiej, co czyniło tę warstwę społeczną obojętną wobec nowych wyznań. A gdy jeszcze rzucano, zarówno ze strony szlachty protestanckiej, jak i katolickiej, wyzwanie prawosławnej tradycji, nakazując m.in. pracę w dni święte dla cerkwi, nie mogło być mowy o jakiegokolwiek przychylności ludności chłopskiej wobec „nowej wiary panów”.

3.2. Obszary lenne wobec Polski i od niej niezależne

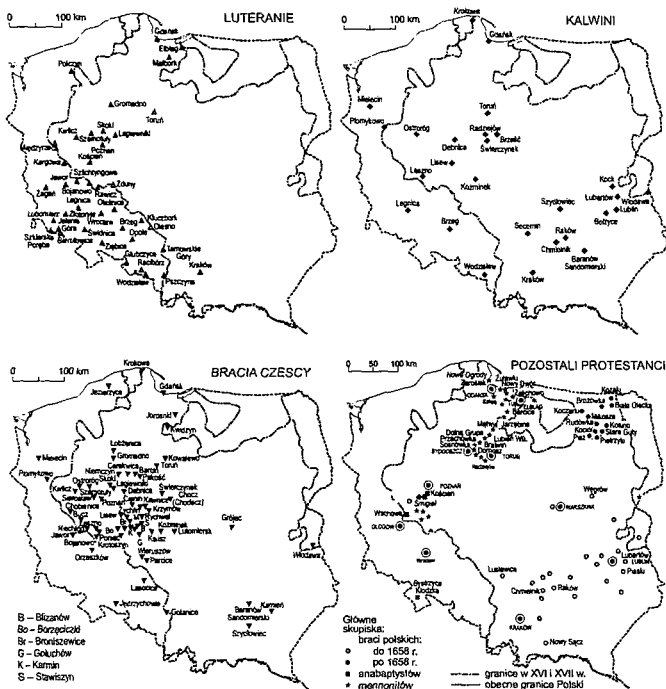
Ku protestantom (zwłaszcza luteranom) skłaniały się również obszary lenne wobec Polski lub od niej niezależne. Po przyjęciu przez Albrechta Hohenzollerna wyznania luteranckiego i przekształceniu państwa zakonu krzyżackiego (Prus Zakonnych) w świeckie państwo, będące lennem Polski, obszarem intensywnego rozwoju ruchu reformacyjnego stały się, o czym wspomniano, Prusy Książęce, a także Inflanty¹⁰.

Idee protestantyzmu (głównie luteranizmu) zyskały popularność także na innych obszarach ziem polskich, które tak jak Pomorze Zachodnie i Śląsk, w omawianym czasie wyłączone były niemal w całości spod jurysdykcji państwa polskiego. Książęta pomorscy wprowadzili oficjalnie luteranizm w 1534 r., w obawie – jak dowodzi W. Urban (1988) – przed potęgą biskupstwa kamińskiego. Również w rozbitej politycznie dzielnicy śląskiej podlegającej zwierzchnictwu Habsburgów, niektórzy książęta (bierutowski, brzeski, legnicki, oleśnicki, ziębicki) wynosili luteranizm do rangi oficjalnej religii na podległym im terytorium.

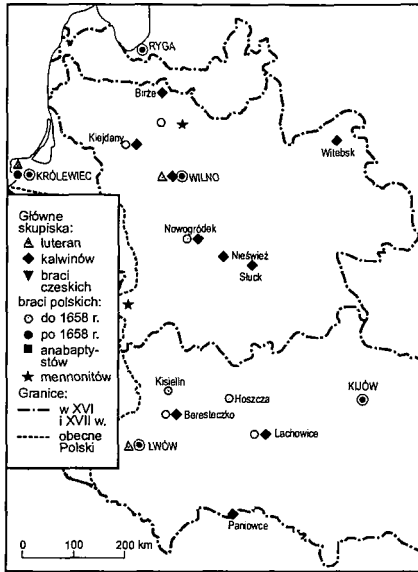
Przykładem, choć bardzo osobliwym, bo odnoszącym się do ziem zamieszkałych w większości przez ludność polską, może być jedna z części historycznego Śląska – Śląsk Cieszyński, w którym w 1545 r. taką pozycję nadał luteranizmowi książę Wacław III Adam¹¹.

¹⁰ Inflanty będące dawnymi ziemiami Zakonu Kawalerów Mieczowych inkorporowanymi w 1561 r. do Korony i Litwy, wielki mistrz tego Zakonu Gotthard Kettler po zawarciu porozumienia z Zygmuntem Augustem poddał sekularyzacji. W wydzielonym z Inflant i rządonym przez Kettlera Księstwie Kurlandii i Semigalii, które uzyskało status lenna Polski, wprowadzono natomiast swobodę wyznawania luteranizmu, który od 1570 r. stał się religią panującą.

¹¹ Powrót kolejnych władców na łono katolicyzmu i prześladowania jakich dopuścili się oni wobec swych protestanckich poddanych, paradoksalnie skonsolidowały tylko wyznawców luteranizmu. Wyznanie to oficjalnie równouprawnione zostało z katolicyzmem dopiero w 1781 r.

Rys. 1. Zasięg przestrzenny i główne skupiska protestantyzmu w Polsce XVI i XVII w.

Rys. 2. Główne skupiska protestantyzmu w XVI i XVII w. na terenach Rzeczypospolitej wchodzących współcześnie w skład Litwy, Białorusi i Ukrainy

3.3. W dobrach ziemskich

Na postępy reformacji, również w jej aspekcie przestrzennym, miała postawa zamożnej szlachty i magnaterii, które poparły nową wiarę. Swoboda wyboru wyznania przez szlachtę, przypieczętowana mocą postanowień konfederacji warszawskiej (1573 r.), dawała jej możliwość wprowadzenia do własnych dóbr ziemskich określonej konfesji. Zbory poszczególnych wyznań powstawały w Małopolsce, pod protekcją m.in. Oleśnickich, Ossolińskich, Potockich; w Wielkopolsce – Ogórków, Ostrorogów, Zborowskich; na Litwie (przede wszystkim kalwińskie) – Radziwiłłów, Bilewiczów, Chodkiewiczów, Naruszewiczów. Na pochodź przestrzenny reformacji wpływ miała także rozległość poszczególnych fortun magnackich. Największymi terytorialnie dobrami ziemskimi dysponowały rody na Litwie (także Ukrainie), mniejszymi zaś – w Małopolsce i Wielkopolsce. Głównymi ośrodkami reformacji – siedzibami

kościół, szkół – były centra administracyjne (w tym jej rezydencje) podległych szlachcie dóbr oraz większe miasteczka o rozwiniętych funkcjach rzemieślniczo-handlowych. W Małopolsce takimi skupiskami były: m.in. Baranów, Kock, Książ, Lewartów, Łańcut, Pińczów, Secymin, Słomniki, Wodzisław; w Wielkopolsce – Koźminek, Leszno, Międzyrzecz, Ostroróg, Pradziejów; na Litwie – Birze, Kiejdany, Kleck, Nieśwież¹².

3.4. Miasta królewskie

zupełnie inaczej zakorzenianie się nowych prądów religijnych przebiegało w miastach królewskich. Nawet dalece tolerancyjny wobec postępów reformacji Zygmunt August wydał kilka dekretów nakazujących wygnanie różnowierców z tych ośrodków. W praktyce jednak wykonanie tych postanowień zależało od urzędników królewskich – starostów, którzy jako dzierżawcy dóbr królewskich, posiadali dużą niezawisłość. Starostowie sympatyzujący z ruchem reformacyjnym na ogół nie przesładowali protestantów, przyczyniając się w ten sposób do powstania gmin różnowierczych także w miastach stanowiących własność króla. Tak było m.in. w Kościanie, Międzyrzeczu, Wschowie. Pod naciskiem możnych protektorów również w większych miastach, np. w Krakowie, Warszawie, powstały niewielkie skupiska protestanckie (T a z b i r, 1956, 1967, 1973, 1996; G a s t p a r y, 1977).

3.5. Obszary o szerokiej autonomii (Prusy Królewskie)

Zdecydowanie łatwiej proces reformacji przebiegał w miastach Prus Królewskich. Ta przyłączona w 1466 r., na mocy pokoju toruńskiego część dawnego państwa krzyżackiego, posiadała bowiem szeroką autonomię. Główne miasta Prus Królewskich wyposażone były w rozległe przywileje gospodarcze i prawne, które w okresie reformacji w latach 1557–1558 poszerzone zostały o mandaty królewskie umożliwiające swobodny rozwój luteranizmu, m.in. w Gdańsku, Toruniu, Elblągu (później rozszerzono je także na inne ośrodki). Wyjątek stanowiły miasta biskupie (m.in. Lubawa, Chełmża, Chełmno), które pozostały ostojami katolicyzmu (T a z b i r, 1996). Od 1559 r., kiedy tutejsza

¹² Szczególnie w czasie wojny trzydziestoletniej do Wielkopolski przybyło, głównie ze Śląska i Niemiec, wielu luteranów niemieckich zachęconych agitacją miejscowej szlachty. Rekrutujący się w dużej mierze ze zdolnych i pracowitych rzemieślników, protestanci przynosili istotne korzyści gospodarcze, zarówno szlacheckim posiadłościom (m.in. Skoki, Zduny, Rawicz, Szlichtyngowa, Kargowa, Bojanowo), jak i miastom królewskim (Kościan).

szlachta – głównie zamożna, której majątek stanowiły na ogół ziemie należące do króla (tzw. królewsczyzna) – uzyskała oficjalnie pełnię swobód wyznaniowych, reformacja powiększyła swój zasięg terytorialny, z którego wyłączone zostały tereny wchodzące w skład biskupstwa warmińskiego.

3.6. Inne obszary

Ruch reformacyjny z najsłabszym oddźwiękiem, poza obszarem objętym wpływami prawosławia, spotkał się na Mazowszu. Wpływ na to miał z pewnością brak fortun magnackich, których właściciele, tak jak to było w innych częściach państwa polsko-litewskiego, mogliby tworzyć dla niego, zarówno prawne, jak i finansowe zabezpieczenie. W dzielnicy tej przeważała natomiast drobna, a więc i uboga szlachta, niezdolna do przeciwstawienia się wpływom Kościoła katolickiego, a także do stworzenia odpowiedniej bazy (kościół, uczelnia) dla rozwoju nowej wiary.

Postęp reformacja nie zanotowała także w niektórych, znaczących gospodarczo i politycznie miastach, gdzie występowała dość zróżnicowana mozaika kulturowo-wyznaniowa. Za przykład posłużyć może tu Lwów, w którym ścierały się rozmaite, głównie jednak ekonomiczne, interesy między katolikami, prawosławnymi, Żydami i Ormianami. Dla patrycjatu obrządku katolickiego utrzymanie związku z Kościołem stanowiło ważne oparcie w walce o zachowanie dotychczasowej, tj. silnej pozycji.

Podsumowując pierwotny zasięg przestrzenny protestantyzmu na ziemiach polskich, można wskazać miasta, które pełniły rolę jego głównych ośrodków. Dla luteran takimi miastami stały się Toruń i Gdańsk, a w Prusach Książęcych – Królewiec, dla wyznawców kalwinizmu – Pińczów i Leszno (w Koronie) oraz Kiejdany i Birze (na Litwie). To one były miejscami zwoływania synodów generalnych obu konfesji, siedzibami szkół różnowierczych, archiwów i drukarni.

3.7. Próba periodyzacji pierwotnego rozprzestrzeniania się protestantyzmu w Polsce

Genezę oraz pierwotne rozprzestrzenianie się protestantyzmu w Polsce można zamknąć również w ramach zasadniczej periodyzacji. Można wyróżnić dwa jej główne etapy: 1) „inicjalny” (za panowania Zygmunta Starego), w którym nowy ruch religijny rozwijał się w sposób nielegalny i był zwalczany przy użyciu środków politycznych, przez co nie spotkał się on z szerszym oddźwiękiem społecznym, posiadając przy tym również ograniczony zasięg przestrzenny oraz 2) „zaawansowany”, tożsamy z okresem zwanym przez wielu badaczy „złoty

wiekami” polskiej reformacji (za rządów Zygmunta Augusta), kiedy ruch reformacyjny „wyszedł z konspiracji”, podlegając prawnej gwarancji tolerancji religijnej powodującej rozszerzenie zasięgu jego społecznego i przestrzennego oddziaływania¹³.

4. Wyhamowanie postępów reformacji i jej regres – przyczyny, skutki demograficzne, społeczne i przestrzenne

Prąd religijny powstały w Kościele katolickim, jakim była kontreformacja, zahamował jednak dalsze rozszerzanie się reformacji w Polsce, doprowadzając w znacznym stopniu do odzyskania przez Kościół swojej dominującej pozycji. Zaznaczyć trzeba jednak, że kontreformacja w Polsce – jak dowodzi J. T a z b i r (1956, 1967, 1973) – nie osiągnęła wymiaru krwawych prześladowań znanych z innych części Europy. Wykorzystywała ona przede wszystkim odpowiednio rozwiniętą propagandę oraz pewne luki prawne występujące w konfederacji warszawskiej (nie określała ona bowiem, w jaki sposób miałyby być karane osoby naruszające pokój wyznaniowy) (T a z b i r, 1959, 1967, 1973). Efektem owych działań propagandowych były zapoczątkowane jeszcze w drugiej połowie XVI w. pogromy świątyni protestanckich, prowadzące często do ich likwidacji, domów, cmentarzy, przypadki pobic, a nawet, choć zdarzających się sporadycznie, zabójstw. Sceną tych wydarzeń były na ogół większe miasta, z dużą przewagą liczebną katolików, nie będące jednak głównymi ośrodkami polskiego protestantyzmu, tj.: Kraków, Lublin, Poznań, Wilno. Zgoła odmiennie sukcesy kontreformacja odnosiła początkowo na terenach będących pod jurysdykcją szlachty. W leżących w ich granicach miastach kontynuowano działalność religijną poprzez prowadzenie kościołów, szkół, drukarni, odbywanie synodów. Rozległe przywileje gospodarcze i prawne, w połączeniu z szerokimi swobodami wyznaniowymi czyniły również z miast Prus Królewskich przestrzeń wolną od przywołanych tu zajęć. Podobnie było na terytoriach lennych Polski – w Prusach Książęcych i Inflantach.

Zaznaczyć trzeba, że nie tylko działania kontreformacyjne przyczyniły się do zwycięstwa katolicyzmu. Poza przyczynami już omówionych, które nie wzbudziły wśród mas zainteresowania nowymi prądami religijnymi, istniało też szereg czynników nie mniej skutecznych i z pewnością nie tak konfrontacyjnych jak kontreformacja, które przyczyniły się do stopniowego odwrótu reformacji i pozostania przy katolicyzmie warstwy najbardziej sprzyjającej odnowie

¹³ Szczytowym osiągnięciem tego okresu była tzw. konfederacja warszawska z 1573r. Tą uproszczoną nazwą określano akt dotyczący postanowień zapewniających swobodę wyznania szlachcie w I Rzeczypospolitej.

w łonie Kościoła, tj. szlachty. Do najważniejszych z nich, na co wskazuje też m.in. J. Ta b i r (1959), można zaliczyć m.in.: działalność kolegiów jezuitów oraz słabiej rozwiniętą i borykającą się z trudnościami natury finansowej, sieć szkół różnowierczych.

Wpływ na wyhamowanie postępów reformacji, a następnie jej regres wyrażający się topnieniem szeregów mniejszości różnowierczej, a co za tym idzie likwidacją zborów i kościołów protestanckich miały, poza czynnikami wymienionymi, również:

– w aspekcie prawnym – ustanowienie przez sejm w 1668 r. zakazu porzucania religii katolickiej (pod karą wygnania z kraju), co w znaczącym stopniu przekreśliło swobodę wyznaniową (również w granicach dóbr szlacheckich) w I Rzeczypospolitej zagwarantowaną w akcie konfederacji warszawskiej (których postanowień nigdy formalnie nie odwołano);

– w aspekcie prawno-politycznym

- realizacja przez sejm w latach 60. XVI w. postulatów wysuwanych pod adresem władzy królewskiej przez szlachtę, a wymierzonych przeciw możnowładcom świeckim i kościelnym (tzw. egzekucja praw), które dotyczyły m.in.: udziału kleru w podatkach na rzecz obrony państwa, zniesienia sądownictwa duchownego nad świeckim; część szlachty zaspokoiwszy swe dążenia powróciła na łono Kościoła katolickiego;
- nieopowiedzenie się panującego po stronie reformacji;

– w aspekcie religijno-organizacyjnym – niewykształcone ramy organizacyjne Kościołów protestanckich (w tym scentralizowanej władzy) i ich zależność od szlacheckich protektorów powodowało, że powrót patrona na łono Kościoła katolickiego prowadził na ogół do przekształcenia parafii protestanckich leżących w jego dobrach w katolickie;

– w aspekcie polityczno-ekonomicznym – rugowanie, nie mające jednak podstawy prawnej, różnowierców z urzędów państwowych (głównie za panowania Zygmunta III Wazy), tj.: stanowisk zależnych zarówno od nominacji królewskich, jak i urzędów ziemskich obsadzanych w wyniku wyborów;

– w aspekcie geopolitycznym – wojny toczone z siłami odmiennych od dominujących w Rzeczypospolitej tradycjach religijnych, m.in. z: prawosławnymi kozakami, protestancką (luterancką) Szwecją, które umiejętnie wykorzystywała do zwalczania mniejszości różnowierczych propaganda katolicka oraz sąsiedztwo niekatolickich państw (od północy – wspomniana Szwecja i luteranckie Prusy Książęce, od wschodu – prawosławna Rosja, od południa – kalwiński Siedmiogród i prawosławna Wołoszczyzna, od zachodu – luterancka Brandenburgia).

Stan i charakter polskiej reformacji w okresie trwałego zakorzenienia się na ziemiach polskich chyba najbardziej trafnie opisują słowa wypowiedziane przez A. W y c z a ń s k i e g o (1965, 1987, 1991), dla którego reformacja w Polsce była „raczej prądem intelektualnym” [niż religijnym – przyp. A. R.],

interesującym ludzi o pewnym poziomie kultury, nie rozpalającym uczuć i nie rewolucjonizującym normalnego życia [...] Stosunek do religii stanowił część renesansowej postawy wobec życia, i to postawy, którą można by określić jako otwartą (Wyczański, 1965, 1987, 1991). To zaś oznaczało, że w efekcie przystąpienia Kościoła katolickiego do bardziej zdecydowanej kontrofensywy, szczególnie w XVII w., wiele zborów różnowierczych nie ostało się w następnych latach w przestrzeni państwa polsko-litewskiego.

Potwierdzeniem tych tendencji mogą być niektóre dane. W okresie największego rozkwitu reformacji w Rzeczypospolitej (przypadającej zwłaszcza na lata 1570–1580) funkcjonowało – jak obliczył S. Litak (1994) – ok. 1 000 zborów protestanckich, z których co najmniej połowa należała do kalwinistów. Według obliczeń innych autorów, parafii tych było mniej. Zdaniem W. Kriegseisena (1996) ich ogólna liczba dochodziła do 800. W kolejnych latach liczba ta sukcesywnie się zmniejszała i to bez względu na region Polski. I tak np. parafii reformowanych – według szacunków innych autorów – było w Małopolsce w końcu XVI w. jeszcze ok. 250, natomiast w 1650 r. – 69, w 1733 r. – 10, a w 1791 r. – już tylko 8. Z kolei w Wielkim Księstwie Litewskim w końcu XVI w. funkcjonowało 191 parafii reformowanych, 8 luteranckich i 7 ariańskich. W 1655 r. liczba tych pierwszych wynosiła jeszcze 140, w 1696 r. – już tylko 48, w 1764 r. – 40, a w 1791 r. – 30. W Wielkopolsce, gdzie reformacja również odniosła spory sukces, przewagę liczebną miały parafie luteranckie, w dalszej kolejności znajdowały się zbory kalwińskie, następnie zaś parafie braci czeskich i ariańskie. Sukces osiągnięty przez luteranizm w Wielkopolsce okazał się w dłuższej perspektywie relatywnie najbardziej trwały – w 1791 r. funkcjonowało tam 68 parafii tego wyznania, co oznacza, że w ciągu niespełna dwustu lat nastąpiły nieduże zmiany. W tym samym czasie w Małopolsce i na Litwie parafii luteranckich – pamiętając, że ten nurt polskiego protestantyzmu nie dorównywał na tych obszarach popularnością kalwinizmowi – było odpowiednio tylko 10 i 5. W Prusach Królewskich luteranie posiadali jeszcze w 1580 r. 162 parafie (50% wszystkich parafii obszaru), a w połowie XVII w. – ok. 90 (Wisner, 1982, Gastpary, 1977; Wyczański, 1991; Litak, 1994; Kriegseisen, 1996).

5. Od genezy do współczesności – pięć wieków trwania protestantyzmu na ziemiach polskich

Prawie pięć wieków obecności protestantyzmu na ziemiach polskich doprowadziło do jego licznych podziałów, które nie zatrzymały się na jakimś konkretnym etapie, lecz trwają do dziś, choć z nieco innym, raczej mniejszym, jeśli idzie o skalę transformacji religijnej, natężeniem. Nie wszystkie powstałe

w tym czasie wspólnoty protestanckie swoją genezę wywodzą z ziem polskich, część z istniejących w przeszłości i współcześnie swoimi początkami sięga terytorium innych państw.

Protestantyzm w Polsce podlegał w ciągu tego okresu zarówno wyraźnemu osłabieniu (do czego przyczyniły się m.in. postanowienia sejmu konwokacyjnego z 1668 r. oraz ustawy sejmowe z lat 1717–1733, spychające generalnie przedstawicieli wszystkich mniejszości religijnych, a więc głównie protestantów i prawosławnych do pozycji obywateli drugiej kategorii)¹⁴, jak i pewnym tendencjom „ożywczym”, które były wynikiem napływu, zwłaszcza w okresie zaborów na tereny wchodzące w skład zaboru pruskiego i Królestwa Polskiego, osadników z Niemiec (rzemieślników, robotników, rolników i przedsiębiorców). Warto nadmienić, że w 1768 r. na mocy wymuszonej przez Rosję i Prusy ustawy sejmowej (tzw. traktat warszawski) doszło do przywrócenia praw dysydemtom (zagwarantowano im m.in. swobodę kultu publicznego i prawo budowy kościołów), co niewątpliwie przyczyniło się do polepszenia sytuacji polskiego protestantyzmu. W wyniku emigracji już pod koniec XVIII w. nastąpiła zasadnicza zmiana proporcji między wyznawcami dwóch głównych nurtów protestanckich, tj. kalwinistami a luteranami, na korzyść tych ostatnich¹⁵. Efektem ruchów migracyjnych był również, precyzyjnie jednak trudno do ustalenia, wzrost liczby wyznawców protestantyzmu na ziemiach polskich. Na początku XVIII w. liczba protestantów mieściła się między 200 a 300 tys. (na ok. 10 mln katolików), natomiast pod koniec XIX w. sięgała ok. 430 tys. W 1921 r. w Polsce mieszkało ponad 1 milion ewangelików (na 27,2 mln wszystkich mieszkańców), natomiast 10 lat później 836 tys. (na 32 mln mieszkańców). Odrodzenie Polski przyniosło pewien wzrost nacjonalizmu, który wzmógł falę emigracji wielu protestantów do swoich „zagranicznych ojczyzn”, zwłaszcza reformowanych narodowości czeskiej. W czasie drugiej wojny

¹⁴ W okresie bezkrólewia sejm konwokacyjny uchwalił, pod groźbą kary, zakaz porzucania katolicyzmu oraz obowiązek wychowania na katolików dzieci z małżeństw mieszanych. Protestanci mieli także – stanowiący konsekwencję wojny północnej (1700–1716), w której opowiedzieli się po stronie narzuconego przez Szwecję króla Stanisława Leszczyńskiego – zakaz budowania od 1717 r. kościołów ewangelickich, odbywania nabożeństw w kościołach wzniesionych po 1632 r. (zezwolono jedynie na nabożeństwa prywatne), które miały zostać zburzone, a ponadto, po 1736 r., pozbawiono ich praw politycznych – nie mogli zasiadać w sejmie i senacie, ani pełnić urzędów państwowych (z wyjątkiem starostw).

¹⁵ Na przełomie XVIII i XIX w., obok dominujących liczebnie emigrantów wyznania luteranckiego z Niemiec, napływali na ziemie polskie kalwiniści–cudzoziemcy narodowości francuskiej, niemieckiej, szwajcarskiej i szkockiej. Trzeba jednak dodać, że wielu wywodzących się z rodzin szlacheckich polskich ewangelików reformowanych z Wielkopolski, kierując się poczuciem solidarności z narodem polskim skazanym na germanizację, przechodziło w okresie zaborów na katolicyzm, utożsamiony silnie z polskością.

światowej, zarówno ewangelicy augsburscy, jak i reformowani ponieśli ogromne straty ludzkie i – zwłaszcza reformowani – materialne (zniszczono wiele kościołów i wydawnictw). Zasadniczy jednak spadek liczby wyznawców protestantyzmu, zwłaszcza luteranizmu, nastąpił po zakończeniu drugiej wojny światowej, kiedy – w wyniku ewakuacji, ucieczek, dobrowolnej emigracji i przymusowych wysiedleń – Polskę opuściło wielu Niemców, stanowiących dominującą grupę narodowościową wśród wiernych Kościoła ewangelicko-augsburskiego. Również kolejna grupa wiernych Kościoła ewangelicko-reformowanego, narodowości czeskiej, wyjechała do Czechosłowacji.

6. Geneza a współczesność protestantyzmu w Polsce – kontekst przestrzenny

Do sukcesorów XVI-wiecznego protestantyzmu w Polsce należą dziś dwa Kościoły: ewangelicko-augsburski (reprezentujący nurt luteraniski) i ewangelicko-reformowany (nurt kalwiński). Pośrednio – w wyniku zasygnalizowanej już charakterystycznej dla tego nurtu dekompozycji sceny religijnej – jego spuściznę stanowi też wiele Kościołów i związków wyznaniowych wywodzących się z „Drugiej Reformacji”, z których część wyodrębniła się z tzw. Kościołów tradycyjnych (tj. augsburskiego i reformowanego).

W celu określenia stopnia wpływu i trwałości pierwotnego rozwoju przestrzennego protestantyzmu w Polsce na jego współczesny zasięg terytorialny, autor odwoła się przede wszystkim, zgodnie z przyjętym założeniem, do tych wspólnot religijnych, które stanowiły o genezie omawianego nurtu.

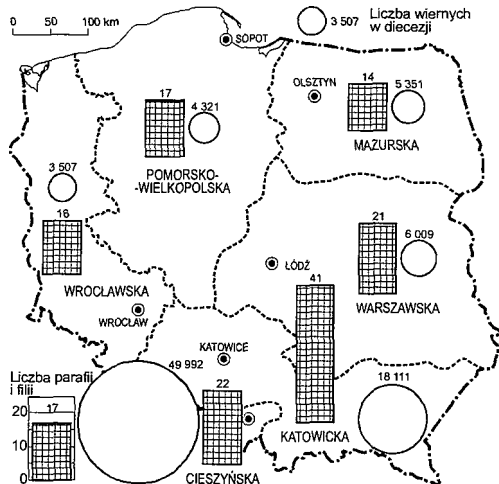
Kościół ewangelicko-augsburski stanowi największą liczebnie wspólnotę protestancką w Polsce. Wraz z Kościołem ewangelicko-reformowanym zrzesza 51,6% polskich protestantów (tab. 1). Współcześnie na terenie Polski działa 6 diecezji Kościoła ewangelicko-augsburskiego: Cieszyńska (z siedzibą w Bielsku-Białej, licząca 46 000 wiernych), Katowicka (Katowice, 15,2 tys.), Mazurska (Olsztyn, 5,1 tys.), Pomorsko-Wielkopolska (Sopot, 4,15 tys.), Warszawska (Łódź, 5,6 tys.) i Wrocławska (Wrocław, 3 tys.) (rys. 3). W swojej strukturze terytorialno-administracyjnej Kościół ten nawiązuje więc w znaczącym stopniu do przestrzennej koncentracji pierwotnych skupień wyznawców luteranizmu. Pamiętać jednak trzeba, że w ciągu pięćciu stuleci protestanczy imigranci, głównie z Niemiec, zasilili wiele z sięgających genezą XVI w. skupisk, przyczyniając się również do powstania nowych, zwłaszcza w środkowej Polsce, tj. m.in. Łódź, będąca dziś siedzibą diecezji warszawskiej, a także Pabianice, Zduńska Wola. Potwierdzeniem dołączenia na trwałe do

Tabela 1

Kościoły protestanckie w Polsce i ich wierni w 2002 r.

Nurt	Kościół	Liczba wiernych	Liczebny udział we wspólnocie protestanckiej w kraju (%)
Luterański	Kościół Ewangelicko-Augsburski	79 050	49,40
Kalwiński	Kościół Ewangelicko-Reformowany	3 570	2,20
Pozostałe	Kościół Chrześcijan Baptystów Kościół Anglikański w Polsce Kościół Adwentystów Dnia Siódmego Kościół Zielonoświątkowy Zrzeszenie Wolnych Badaczy Pisma Św. Kościół Chrystusowy Kościół Chrześcijański „Arka” w Poznaniu i inne	77 486	48,40
Razem		160 106	100,00

Źródło: oprac. własne na podstawie: *Wyznania religijne...*, 2003, GUS, Warszawa; Rykai A., 2006^a, *Liczebność, taksonomia...*, Acta Universitatis Lodzianis. Folia Geographica Socio-Oeconomica, nr 7, Wyd. UŁ, Łódź.

Rys. 3. Liczba wiernych i parafii Kościoła ewangelicko-augsburskiego w 2002 r. według diecezji

pierwotnych skupisk polskiego protestantyzmu wielu nowych ośrodków, których geneza przypada zwłaszcza na koniec XVIII i XIX stulecie, jest liczba i rozmieszczenie parafii Kościoła ewangelicko-augsburskiego.

Do pierwotnego rozwoju terytorialnego protestantyzmu w Polsce nawiązują także niektóre z aspektów aktywności społeczno-religijnej Kościoła ewangelicko-augsburskiego, jak chociażby utworzone przy nim duszpasterstwa. Swoją lokalizację mają one m.in. w: Dziegiełowie (Ewangelickie Duszpasterstwo Młodzieży), Wiśle (Ewangelickie Duszpasterstwo Straży Pożarnej), Świętoszówce, w powiecie bielskim (Ewangelickie Duszpasterstwo Więzienne), co wskazuje na trwałość i znaczenie dla polskiego luteranizmu tej jego enklawy, jaką bez wątpienia jest Śląsk Cieszyński.

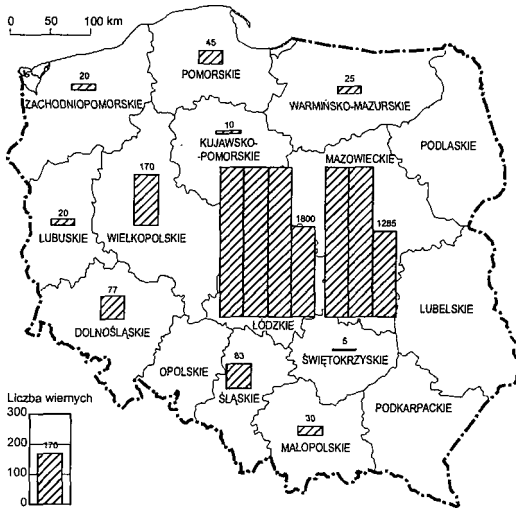
Kościół ewangelicko-reformowany w Polsce, którego początki podobnie jak Kościoła ewangelicko-augsburskiego sięgają XVI w., prawie do połowy XIX stulecia (kiedy to w 1849 r. ukonstytuował się konsystorz – organ wykonawczy synodu Kościoła reformowanego) nie stanowił jednej całości organizacyjnej, co wynikało z synodalno-prezbiterialnej zasady ustrojowej, cechującej tradycyjne Kościoły protestanckie. Na ziemiach polskich istniały trzy wspólnoty kościelne, zwane Jednotami: Wielkopolska, do której należały głównie zbory wspomnianych braci czeskich oraz Małopolska i Litewska, posiadające odrębną organizację (luźną federację zborów), utrzymujące nieregularne kontakty i także samo zwołujące synody generalne (R y k a ł a, 2006^b).

Sukcesywny spadek liczby wiernych Kościoła ewangelicko-reformowanego i jego niezwykle trudna sytuacja w Polsce Ludowej, związana z ograniczeniem jego działalności i utrudnieniem przejmowania świątyń na Ziemiach Zachodnich, spowodowała zanik wielu skupisk ewangelików reformowanych. Ich współczesne rozmieszczenie tylko w niewielkim stopniu odzwierciedla więc pierwotny zasięg przestrzenny kalwinizmu¹⁶. Współcześnie jego zasadniczy zasięg kształtują natomiast w dużym stopniu skupiska, które powstały w wyniku napływu w połowie XVIII w. (pod wpływem prześladowań religijnych) na pruski wówczas Śląsk (m.in. Pstrązna, Strzelin¹⁷) i do Wielkopolski, a na początku XIX w. (z powodów ekonomicznych) na tereny dzisiejszej centralnej Polski (m.in. Żelów) braci czeskich, którzy przystąpili następnie do – najbliższego swojemu wyznaniu – Kościoła ewangelicko-reformowanego w Polsce (zachowując własną tradycję i język), a także innych osadników pochodzenia polskiego, niemieckiego i czeskiego, osiedlających się w uprzemysławiających się miastach (Łódź, Żyrardów). Niektóre z większych skupisk ewangelików reformowanych sięgają swoją genezą również czasów najnowszych (np. Bełchatów), kiedy jako ośrodki rozwijającego się przemysłu

¹⁶ Jedyna współcześnie parafia ewangelicko-reformowana, której geneza sięga czasów polskiej Reformacji znajduje się w Żychlinie.

¹⁷ Pierwsi husyci pojawili się tu już w połowie XV w.

(Kombinat Węglowo-Energetyczny) zaczęły przyciągać większe grupy współwyznawców z okolicznych miejscowości (m.in. Zelowa) (rys. 4).

Rys. 4. Liczba wiernych Kościoła ewangelicko-reformowanego w 2002 r. według województw

Pozostałe wspólnoty religijne, których geneza sięga początków polskiej Reformacji nie przetrwały do dzisiaj. Menonici, choć przez długi okres zachowali odrębność wyznaniową, własne tradycje i obyczaje, pod koniec XVIII wieku stracili w dużej mierze odrębność etniczną pod wpływem polskiego otoczenia, a w wyniku rozbiorów ulegali germanizacji¹⁸. W wyniku prześladowań ze strony Wehrmachtu za odmowę służby wojskowej w czasie drugiej wojny światowej, a następnie emigracji do Niemiec, w ramach tzw. akcji repatriacyjnej, wyznanie w Polsce zanikło. Bracia czescy z kolei, którzy pozostali po 1655 r., tak jak ich współwyznawcy osiedlający się w Polsce w okresie późniejszym, zgłosili akces, o czym wspomniano, do zbliżonego dogmatycznie Kościoła ewangelicko-reformowanego. Pewnym wyjątkiem są natomiast bracia polscy. Jakkolwiek współcześnie osoby odwołujące się tradycji polskich arian

¹⁸ W okresie rozbiorów, zwłaszcza w zaborze pruskim, menonici utracili także część swoich praw, co doprowadziło wielu z nich do emigracji, głównie na Ukrainę, Syberię i do Kanady.

zorganizowani są w dwóch posiadających osobowość prawną związkach wyznaniowych (Jednocie Braci Polskich, Wspólnocie Unitarian Uniwersalistów), nie stanowią jej bezpośredniej kontynuacji¹⁹. Można przyjąć, że tworzą one już odrodzony ruch dawnych braci polskich (JBP powstała w 1937 r., a zarejestrowana została w 1967 r.) (rys. 3).

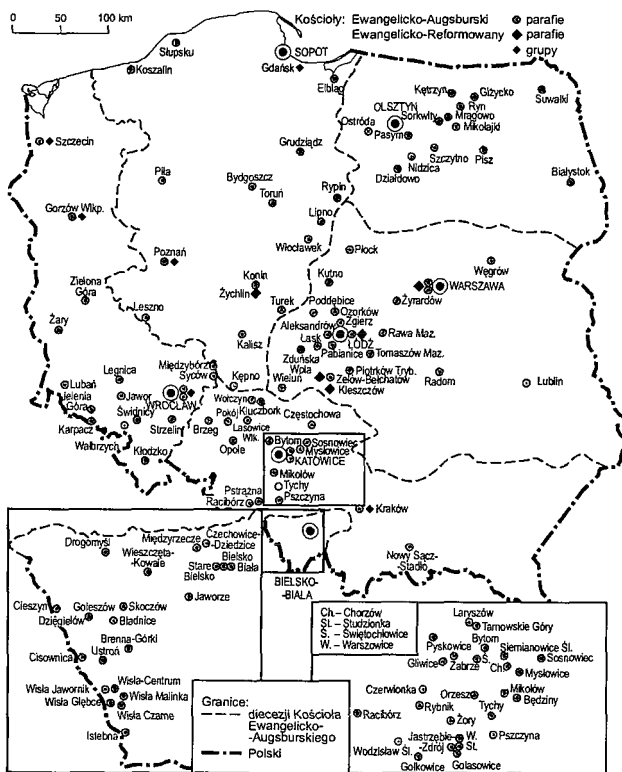
7. Wnioski

U swojego zarania polski protestantyzm, choć niewątpliwie zyskał sporą popularność, nie zdołał objąć swoim zasięgiem szerokich kręgów społecznych. Przystąpili do niego głównie przedstawiciele szlachty i bogatszego mieszczaństwa. Wyjątkiem był Śląsk Cieszyński, gdzie wiarę luterzańską przyjęła również ludność w dużej części chłopska, narodowości polskiej. Analiza przestrzenna rozwoju protestantyzmu prowadzi do wniosku, że największe wpływy zyskał on na terenach zdominowanych do tego czasu przez chrześcijan obrządku łacińskiego, co było niejako konsekwencją postulatów wysuwanych przez zwolenników nowego nurtu religijnego, w tym zwłaszcza na terenach lennych wobec Polski (Prusy Książęce, Kurlandia) i od niej niezależnych (Śląsk, Pomorze Zachodnie), obszarów posiadających szeroką autonomię (Prusy Królewskie), a także wchodzących w skład dóbr szlacheckich i magnackich, których właściciele stali się protektorami zborów różnych konfesji. Okres kontreformacji i późniejsze prześladowania protestantów w przedrozbiorowej Polsce, a także z zachowaniem odpowiednich proporcji w Polsce Ludowej, przyczyniły się do zmniejszenia ich liczby oraz zaniku wielu dotychczasowych skupisk tej ludności.

Współczesną kontynuację wspólnot leżących u genezy polskiego protestantyzmu stanowią dwa, wówczas największe liczebnie nurty – luterński i kalwiński, reprezentowane przez Kościoły ewangelicko-augsburski i ewangelicko-reformowany. W przeciwieństwie do pierwotnych wpływów obu konfesji, począwszy od końca XVIII w. luteranie dominują liczebnie nad wiernymi Kościoła ewangelicko-reformowanego. Zasadniczy wpływ na zmianę tych proporcji miały zabory ziem polskich, które zwłaszcza w części zajętej przez Prusy, sprzyjały postępowi luteranizmu. Również do uprzemysławiających się miast w Królestwie Polskim imigrowało wielu protestantów z Saksonii, Śląska, Czech. Zmiany liczby wiernych obu konfesji, jakie wówczas następowały prowadziły do istotnych przesunień ich przestrzennych wpływów. Względnie mniejsze były one w przypadku Kościoła ewangelicko-augsburskiego, gdyż

¹⁹ W 2002 r. Jednota Braci Polskich liczyła 221, natomiast Wspólnota Unitarian Uniwersalistów – 289 wiernych (*Wyznania...*, 2002).

w okresie zaborów umacniał on swoje wpływy również na tych obszarach, na których pierwotnie intensywnie się rozwijał. W przypadku Kościoła ewangelicko-reformowanego, który sukcesywnie odnotowywał straty w liczbie swoich wiernych zmiany te były większe. Nastąpiły one głównie pod wpływem napływu w połowie XVIII w. i na początku XIX w. na tereny dzisiejszej centralnej Polski m.in. braci czeskich – późniejszych członków omawianego Kościoła oraz późniejszych migracji w tej części kraju, zwłaszcza w drugiej połowie XX w. (rys. 5).

Rys. 5. Parafie Kościołów ewangelicko-augsburskiego i ewangelicko-reformowanego w Polsce (stan na 2008 r.)

LITERATURA

- Dworzaczkowa J., 1997, *Bracia Czeszy w Wielkopolsce w XVI i XVII wieku*, Warszawa.
- Gaspary W., 1977, *Historia protestantyzmu w Polsce*, Warszawa.
- Gołaszewski Z., 2004, *Bracia polscy*, Toruń.
- Kriegseisen W., 1996, *Ewangelicy polscy i litewscy w epoce saskiej*, Warszawa.
- Litak S., 1994, *Od reformacji do oświecenia. Kościół katolicki w Polsce nowożytnej*, Lublin.
- Rykała A., 2006^a, *Liczebność, taksonomia i położenie prawne mniejszości religijnych w Polsce*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica”, nr 7, Wyd. UŁ, Łódź, s. 73–94.
- Rykała A., 2006^b, *Mniejszości religijne w Polsce na tle struktury narodowościowej i etnicznej*, [w:] *Obywatelstwo i tożsamość w społeczeństwach zróżnicowanych kulturowo i na pograniczach*, red. M. Bieńkowska-Ptasznik, K. Krzysztofek, A. Sadowski, t. 1, s. 379–412, Instytut Socjologii Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.
- Tazbir J., 1956, *Ideologia arian polskich*, Warszawa.
- Tazbir J., 1956, *Świt i zmierzch polskiej reformacji*, Warszawa.
- Tazbir J., 1959, *Święci, grzesznicy i kacerze. Z dziejów polskiej reformacji*, Warszawa.
- Tazbir J., 1967, *Państwo bez stosów. Szkice z dziejów tolerancji w Polsce XVI i XVII w.*, Warszawa.
- Tazbir J., 1973, *Dzieje polskiej tolerancji*, Warszawa.
- Tazbir J., 1996, *Reformacja – kontrreformacja – tolerancja*, Wrocław.
- Urban W., 1988, *Epizod reformacyjny*, Kraków.
- Wisner H., 1982, *Rozróżnieni w wierze. Szkice z dziejów Rzeczypospolitej schyłku XVI i połowy XVII wieku*, Warszawa.
- Wyczański A., 1965, *Historia Powszechna. Koniec XVI – połowa XVII w.*, Warszawa.
- Wyczański A., 1987, *Historia Powszechna. Wiek XVI*, Warszawa.
- Wyczański A., 1991, *Polska – Rzeczpospolita szlachecka*, Warszawa.
- Wyznania religijne. Stowarzyszenia narodowościowe i etniczne w Polsce 2000–2002*, 2003, GUS, Warszawa.

**GEOPOLITICAL AND SOCIAL DETERMINANTS OF ORIGIN AND
EXPANSION OF PROTESTANTISM IN POLAND**

At its outset, although Polish Protestantism gained big popularity, it did not manage to cover a broad social scope. It gained members mainly among the nobility and wealthy bourgeoisie. Cieszyn Silesia region was an exception – Lutheranism was adopted by many Polish peasants from this area. The Counter-Reformation and further persecutions

of Protestants in post-partition Poland, and also in the People's Republic of Poland, resulted in decrease in their ranks and decline of many of their existing clusters. The modern offspring of the initial Polish Protestant movement includes two of the most numerous factions – Lutheran and Calvinist, represented by Evangelical-Augsburg Church and Evangelical Reformed Church. As opposed to the initial influence of both these confessions, since the late 18th century the Lutherans have dominated in numbers over the members of Evangelical Reformed Church. It was caused mainly by the partitions of Poland, especially under Prussian occupation, where Lutheranism was supported by the local authorities. Many Protestants from Saxony, Silesia and Bohemia immigrated to Poland to settle in the developing, industrial cities of the Kingdom of Poland. The changes in numbers of followers of both confessions led to substantial shifts in their spatial influences.

Dr Andrzej Rykała
Katedra Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych UŁ